

T. Kiss Tamás

A tudomány támogatása /nem/ ismer határokat? (Tudománypolitika Magyarországon a két világháború között)

A rendszerváltást (1989/90) követő évektől mennyiségében, irányultságában és árnyaltságában is egyaránt gyarapodnak a két világháború közti magyar kormányok kultúrpolitikájával foglalkozó publikációk. A különféle megközelítések egyetértenek – de legalábbis konszenzus mutatkozik közöttük – abban, hogy a trianoni magyar államiság rendkívül szűk politikai és gazdasági mozgástérrel rendelkezett. A külső hatalmi viszonyok kényszerén túl – és nem tagadva, ennek következtében – az ország belső egyensúlyi viszonyai sem tettek lehetővé jelentős, megvalósítható politikai, gazdasági és társadalmi reformokat. A szinte természetesen vehető revíziós törekvések, a 93 ezer négyzetkilométernyi területre csökkent ország stabilizálásában lényeges szerepet betöltő háború előtti rend restaurálása és a „győztes” Nyugathoz való kapcsolódás, belső ellentmondásokat tartalmazó, ambivalens helyzetet hozott létre. Az ország számára a szinte teljes, kényszerű körbezártságból való kitöréshez egy viszonylag szűknek nevezhető mozgástér nyújtott lehetőséget: a kultúra.

A Trianon utáni helyzetből származó felismerés, hogy a korábbi dualista alapokon nyugvó államnemzet-értelmezés érvénytelenné vált, valamennyi tudományterületen érezte hatását. Új nemzetmegtartó erőre volt szükség. Az államnemzet fogalmát felváltotta a kultúrnemzet fogalma. Viszonylag rövid idő alatt kiderült, hogy az új fogalomra nemcsak a trianoni határokon kívül rekedt magyarság egységes kultúrnemzetként való elismertetése és összetartása miatt van szükség, hanem azért is, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia idején fokozatosan romló külföldi megítélésű, többnyire nem, alig, vagy tévesen ismert magyarságképen javítani lehessen.¹ Elsősorban korszerű kormányzati tudománypolitika megteremtésére volt szükség, nemcsak a remélt korrekciók miatt, hanem a társadalmi és gazdasági élet fejlesztése érdekében is. Az alapok lerakására egy osztrák ősökkel rendelkező magyar arisztokrata, Klebelsberg Kuno² (1875-1932) vállalkozott. A kiegyezés utáni liberális időszakban szocializálódott és nyugat-

1 A Magyarország elleni propagandáról: Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két háború között*. Budapest, 1995 241.

2 Huszti József: *Gróf Klebelsberg Kuno életműve*. Budapest, 1942; *Klebelsberg Kuno*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta T. Kiss Tamás. Budapest, 1999.; *A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter. Klebelsberg Kuno kora és munkássága*. Szerk. Miklós Péter. Szeged, 2008.

európai egyetemeken tanult Klebelsberg érzékenyen és azonnal reagált a kor-szellem tendenciáira, és nemcsak a számára elfogadott és képviselt konzervatív reneszánsz formájában. A hazai liberalizmus sokoldalú polgári meghaladását nem csupán politikai és gazdasági síkon rögzítette, hanem tudományosan és a tömegekre hatóan a mindennapok szintjén is. Ma már ismert, hogy a magyar újkonzervativizmus liberális elemeket nem nélkülöző reformjai nagyrészt megkéstek, mert kialakulásuktól kezdve elvállalták az ókonzervatív állások védelmét is. A kulturális reformok az „örizve korszerűsítés” keskeny medrébe szorultak, és igazi bázisuk csupán az államhatalom és az elszegényedett középosztály volt. Klebelsberg maradéktalanul bízott abban, hogy a trianoni határok csak időlegek, és az eljövendő új világban – ahogyan a kiegyezés utáni reformerek is hitték – a nemzetek elsősorban kultúrversenyt vívnak majd egymással. „A Gróf” – ahogyan ellenfelei gyakorta nevezték – rövid távon tévedett. Az első világháborút lezáró igazságtalan békeszerződések, a hatalmas méretű fejlődés következtében a társadalmi változások roppant mértékben felgyorsultak, sokdimenziós ellentmondásokat produkáltak, jelentős feszültségeket idéztek elő, amelyek nem kedveztek a szisztematikusan építkező kultúrpolitikának. Klebelsbergnek hosszabb távon igaza lett. Bebizonyosodott, hogy a szerény eszközökkel bíró, de fejlesztésre váró országban az oktatás, a művelődés és a művészetek ügye mellett a tudomány támogatását kiemelten szükséges kezelni, egyik olyan fő beruházási prioritásnak kell tekinteni, amely azután a felemelkedést más területeken is segíti mozgásba hozni, a társadalomban innovációs erővel bír. Igazolódott, hogy a nyersanyagokban szegény Magyarország egyetlen és nemzetközileg is számottevő „gazdasági tőkéje” elsősorban a teljesítményt előállító tudás. Klebelsberg Kuno ezért kiemelt figyelmet és különösen nagy energiát fordított a hazai tudományos intézményrendszer differenciált kialakítására és fejlesztésére. Politikusként gyakorta hangoztatta, hogy a társadalomtudományok nemzeti színezetűek, de európeéerként látta, hogy a tudományok (különösen a természettudományok) nem ismernek határokat. Céljainak elérése érdekében, dacolva a politikai közhangulattal, szembeszállt „pártjának kemény fejű képviselővel”, együttműködésre törekedett a „bűnös antant kormányokkal”, kapcsolatot épített ki nyugati szervezetekkel.

*„Nekiünk létérdekünk, hogy nagy kapcsolatunk a Nyugattal minden körülmények között meglegyen”.*³

A trianoni békekötést követően kialakult Nyugat-ellenes hazai politikai/társadalmi miliőben Klebelsberg, – annak ellenére, hogy bírta miniszterelnöke bizalmát és támogatását –, minisztersége idején folyamatosan arra kényszer-

3 Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916-1926. (Továbbiakban: BCT.) Budapest, 1927. 552.

rült, hogy indokolja tudománypolitikai törekvéseit. Beszédeiben és publicisztikáiban – különböző változatokban – gyakorta hangoztatta alapelveként, hogy Nyugathoz az ország csak akkor lesz képes felzárkózni, „ha elérjük azt, hogy az élen minden téren olyan szakemberek járjanak, akik az európai mértéket teljesen megütik... Ha ez így lesz minden téren, akkor majd nem esik meg velünk az, hogy nagy elhatározásaink bizony elég gyakran nem ütik meg az európai mértéket, s hogy még jóakaró külföldi barátaink is fejszóvalva vagy szánakozó mosollyal nézzék állásfoglalásunkat és alkotási próbálkozásainkat, amelyek a 20. század harmadik évtizedében bizony-bizony nem egyszer alig illenek be”.⁴

A magát gyakorlatias miniszternek tartó Klebelsberg a Nyugathoz történő felzárkózás hatékony tudománypolitikai eszközének az új alapokra helyezett ösztöndíjrendszer kimunkálását és bevezetését tekintette. Magyarországon a háború előtt alapított ösztöndíjak anyagi alapját a fixkamatozású értékpapírok és záloglevelek jelentették, amelyek az infláció következtében értéküket veszítették. Annyira, hogy – a miniszter szavaival – „a legtöbb ösztöndíjat ma már nem is érdemes megfolyamodni, mert a kérvény bélyege magasabb, mint az ösztöndíj maga”.⁵ A közoktatásügyi tárca költségvetésének tárgyalásakor, 1925. november 25-én a következőket mondta. „Minden nemzetben bizonyos számú tehetség mindig születik. Attól, hogy az illető nemzetben a szelekció meg van-e szervezve vagy nincs, függ azután, hogy ezek a tehetségek a maguk egészében ki tudnak-e fejlődni?... Én ezt koncedálom, de azt kérdem, hogyha tíz év alatt csak 25-30 igazán nagy tehetséget tudunk megmenteni és a maga teljességében kifejteni, nem tettünk-e akkor szolgálatot a magyar nemzetnek?”⁶ Tiszteletbeli bölcsész-doktorrá történt avatásakor Pécsen megtartott beszédében elhatárolta magát attól a vádtól, amely szerint számára az elitképzés csupán ezért fontos, hogy „háromnégyezer emberrel” – mint valamiféle üvegházi kultúra termékével – reprezentálja a magyar kultúrát külföldön. Előadásában érzékletesen ecsetelte, „ha nem jó az orvostanár az egyetemen és nem jók a klinikák, akkor gyengék az orvosok és nő a halálozási arány. Ha rosszak a technikai tanerők, akkor elhibáztak a műszaki vállalkozások, rosszak a hidak, repedeznek a falak. Nagy annak a kihatása, ha nem jó a jogi oktatás, akkor a perek úgy dőlnek el, ahogyan nem lenne szabad, hogy eldőljenek. Ha a magas kultúrának a laboratóriumaiban Magyarországon megáll a munka, akkor a néptanító... sem terjeszti a művelődést.”⁷ Az oxfordi egyetem egyike a legdrágábbaknak a világon, viszont a magyar diplomácia szempontjából mégis fontos, hogy néhány tehetséges fiatal ott folytasson tanulmányokat, mert az egyetemi évek arra is lehetőséget nyújtanak, hogy a hallgatók kapcsolatba kerüljenek az angol társas élettel.”

4 Uo. 332

5 Uo. 325.

6 Uo. 547.

7 Uo. 487, és 553.

A Nyugathoz kötődés és a kapcsolódást segítő ösztöndíjrendszer érdekében Klebelsberg szellemtörténeti érvekre is hivatkozott. Gyakorta említette, hogy "a humanizmus, barokk és rokokó, fejedelmi abszolútizmus és forradalmak, mint nagy európai eszmeáramlatok eljutottak hozzánk, de a magyar határokon túl keletre, délre nem jutottak, ez mutatja, hogy hol voltak és hol vannak az európai művelődés végső határai".⁸ Szerinte – mint valamennyi szellemtörténész szerint –, tőlünk Keletre azért nem létezik Európa, mert nem találhatóak meg azok a művészeti stílusok, politikai és gazdasági formációk, amelyeket mi a nyugat-európai fejlődésből átvettünk. Az elmélet sok tekintetben hamis, mert a különböző fejlődési fokon álló népek kölcsönhatásukban éppen úgy adtak egymásnak, mint kaptak egymástól. Kulturális fokuk nem valami titokzatos, jogilag, vagy népfajlag megalapozott kulturális termelőerő bizonyítéka, hanem a történelmi-társadalmi-gazdasági fejlődésünk számos következménye. A történelem viszont valóban kínálja azt a tanulságot, hogy elsősorban a német nyelv-és kultúr-területeken létrejött államok tanúsítottak irántunk gazdasági, politikai és kulturális téren érdeklődést. A magyar szellemtörténet azonban ebből azt a következtetést vonta le, hogy a magyar nemzeti függetlenség, azaz a magyar fejlődés önállósága akkor került veszélybe, amikor a magyarság nem tudott összhangba jutni Nyugattal, és Kelet alattomos erői felmorzsozták.⁹ Klebelsberg a Nyugathoz kötődésben nemcsak „magyar tradíciót” látott, amely – szerinte – „szakadatlanul érvényesült, attól a pillanattól kezdve, amióta Szent István bennünket a nyugati műveltségbe bevezetett, a művelődés élharcosává tett”,¹⁰ hanem egyben történelmi indok volt a Szovjetuniótól való elhatárolódáshoz is.

Klebelsberg – ellentétben miniszterelnökével, az erdélyi birtokait elvesztítő Bethlen Istvánnal (miniszterelnök 1921.04.14. – 1931. 08. 24.), aki figyelmét inkább a határokon túl rekedt magyarság felé fordította –, a tárca tudománypolitikáját az egyetemes horizontok felé terelte. A tudomány terén Bécs, Rómát, Berlint, Londont és Egyesült Államokat tekintette mércének és mérvadónak.¹¹ Széchenyi Istvánt többek között azért vallotta egyik példaképének, mert Magyarország gazdasági és szellemi fejletlenségét külföldi – nyugati – „tulajdonságok beoltásával akarta gyógyítani”. Eötvös József pozitívumának pedig azt tartotta, hogy „bekapcsolta Magyarországot a nagy európai eszmeáramlatokba, mégpedig összhangot teremtve a sajátos magyar viszonyok és európai közhangulat között”.¹² Érvei között gyakorta szerepelt, hogy az ország sokrétű és elmé-

8 BCT, 60.

9 Szigeti József: *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Budapest, 1964. 133.

10 BCT, 552.

11 Vajda Barnabás: *A külföldi magyar kultúrintézetek ügye Klebelsberg Kunó levelezésében*. Társadalomtudományi Szemle, 2004 4. sz.

<http://66.249.93.104/search?q=cache:7Yem0gQLuyEJ:www.foruminst.sk/publ/szemle> Letöltve: 2009. 02. 09.

12 BCT, 637-638.

lyült kapcsolata csak akkor alakulhat ki a nyugati társadalmakkal és tudományos élettel, ha a szakemberek szakmájukhoz nemcsak európai színvonalon értenek, hanem elért eredményeiket képesek idegen nyelve/ke/n is közvetíteni. A miniszter a hazai tudomány művelői egyik legnagyobb problémájának tartotta, hogy „Kiváló tudású emberek, akik itthon a legnagyobb nagyrebecsülésben részesülnek, az idegen emberek előtt hiányos nyelvismereteik következtében kultúrájukat nem tudják érvényre juttatni”.¹³ A túlságosan Nyugatra koncentráló Klebelsberg csekély figyelmet fordított az Erdélyben, Felvidéken, Kárpátalján, vagy a Vajdaságban maradt magyar tudósokra és tevékenységük támogatására.

Kormányzati lépések a tudományos élet fejlesztéséért

A korabeli magyar kormányok tudománypolitikáját a külön-külön is mintegy tíz-tíz évig regnáló két kultuszminiszter, Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint tevékenysége fémjelzi. Klebelsberg a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról szóló törvényjavaslata, majd az elfogadott törvény (1927. évi XIII. t.c.) segítségével sikeresen járult hozzá a hazai tudományos intézményrendszer alapjainak lerakásához és a tudósképzés állami kötelezettségeinek rögzítéséhez. A törvény végrehajtásához szükséges anyagi feltételeket részint kormányzati költségvetés, alapvetően Károlyi Mihály vagyonának elkobzott része biztosította. Segítségével Klebelsberg legitimizálta a sokrétű és sokszintű kapcsolatteremtést és kapcsolattartást a Nyugattal, állami támogatásban részesítette az idegen nyelvek intenzív oktatását és kormányzati hozzájárulást biztosított a tehetséges fiatalok külföldi képzéséhez és továbbtanulásához. A törvény rögzítette, hogy a magyar tudósok, művészek és szakemberek magasabb kiképzésének előmozdítására külföldi magyar intézetek,¹⁴ valamint ösztöndíjak és kutatási segélyek szolgáljanak, amelyek bel- és külföldre szólnak. Ösztöndíjat kaphattak azok a középfokú intézeti tanárjelöltek is, akik az angol, francia, német és olasz nyelv és irodalom oktatására készültek. A törvény arról is intézkedett, hogy a kedvezmények adományozásánál minden téren, úgymint a kormányzat, a közegészségügy, a szociálpolitika, a közgazdaság, a mezőgazdaság, a technika, a művészet terén kellő számban legyenek olyan legmagasabb kiképzésben részesített szakemberek, akikre a nemzeti élet nagy kérdéseinek szakszerű megoldása érdekében szükség van. Klebelsberg az ösztöndíjrendszer

13 BCT, 322.

14 Klebelsberg Kuno: *A háború utáni magyar tudománypolitika*. In: Magyarok a kultúráért. Budapest, 1929. 207-214.; Kornis Gyula: *A magyar tudománypolitika. A magyar művelődésügy. A magyar állam élete*. Budapest, 1932. 27-50.; Ujváry Gábor: *Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920-1945*. Limes, 1998. 1. sz.; Ujváry Gábor: „A magyar kultúra külföldi őrszeméi”. *A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok*. 2008. <http://www.pccd.hu/nemzetismeret/html/10-2.html>. Letöltve: 2008. 10. 06. 40-41.

szerves részének tekintette a különféle hazai és külföldi alapítványok, valamint segélyek (egyszeri felajánlások), sőt néhány nyugati ország kormányának magyar diákok számára létesített ösztöndíjait, továbbá a vagyonos családok hozzájárulásait, amelyekkel kiegészítették gyermekeik továbbtanulásához szükséges összegeket. A Vallás és Közoktatási Minisztérium éves költségvetései ugyanakkor minden esetben tartalmazták a különféle külföldi ösztöndíjakhoz nyújtott kormányzati hozzájárulásokat is.¹⁵

Hóman Bálint, az 1930-as évek kultuszminisztere (1932.10.1.–1938.05.13.; 1939.02.16.–1942.07.3.) kisebb módosításokkal, de folytatta a hazai tudományos intézményrendszer fejlesztését. A tudósképzés támogatását kormányközi kapcsolatok megkötésével igyekezett elősegíteni. Együtműködési szerződéseket kötött Lengyelországgal, Olaszországgal, Ausztriával (mindhárom 1935), továbbá Németországgal (1937), Észtországgal (1938), Finnországgal (1938), Japánnal (1940) és Bulgáriával (1941). A törvényben kihirdetett egyezmények – többek között – tartalmazták a szerződő felek tudósainak látogatását, a diákcserét, az ösztöndíjasok kölcsönös küldését. Az egyébként németbarátnak ismert Hóman komoly kísérleteket tett francia, amerikai, angol tudományos szervezetekkel való kapcsolatok kiépítésére és továbbvitelére is. A tudománypolitikájában – részben éppen a német nyomás és terjeszkedés ellensúlyaként – arra törekedett, hogy megtartsa, és fejlessze Magyarország kapcsolatait a nyugat-európai országokkal és Egyesült Államokkal.¹⁶

Ösztöndíjakkal a tudományokért és a tudósképzésért

A széles látókörű szakmapolitikus, Klebelsberg az 1920-as években két tendenciát észlelt. Láttá és tapasztalta egyrészt, hogy a 20. század tudománypolitikája kifejezetten természettudományos irányt vett, amely erős nemzetközi jelleggel bír, másrészt, hogy „a vezetés terén a világháború következtében Európát Amerika váltja fel. Azt azonban – kérdezi – csak a jövő mutathatja meg, hogy a magas kultúra terén: a szellemi és kedélybeli élet legmagasabb régióiban: szépirodalomban, művészetben és tudományban Amerika képes lesz-e az emberiségnek azt nyújtani, amit Európa kétezer éven át adott.”¹⁷ Klebelsberg jó érzéssel ismerte fel, hogy a kultúra és a tudomány „centrumai átrendeződés” előtt állnak. A megfogalmazásában ugyanakkor taktikus. Az Egyesült Államokat „leválasztja” a győztes Nyugattól. Az USA ugyanis nem volt elégedett a versailles-i békeművel. A békeszerződést nem írta alá, hanem helyette Magyarországgal 1921. augusztus 29-én különbékét kötött.

15 Az érintett törvénycikk megtalálhatóak az Országos Törvénytár 1925–1930. évi számaiban.

16 Ujváry, 2008. I.m. 40-41.

17 Közművelődés, 1924. 7-8. sz. 295.

A Klebelsberg Kuno által létesített, és kisebb módosításokkal Hóman Bálint részéről is támogatott magas műveltség célját szolgáló külföldi ösztöndíjak rendszere tizennyolc tanéven keresztül működött. Kezdetben a vallás- és közoktatásügyi miniszter hivatalból intézte az ügyeket, 1928-tól pedig az 1927. évi XIII. t.c.-vel létrehozott Ösztöndíj Tanács. A testület elnöke Berzeviczy Albert, az MTA elnöke, alelnöke Ilosvay Lajos egyetemi tanár, ügyvezető igazgatója, Domanovszky Sándor egyetemi tanár volt.

Klebelsberg tudománypolitikai törekvéseit, és az 1920-as évek hazai tudományos életét a Magyary Zoltán által szerkesztett, kormányzati megrendelésre készült és 1927-ben kiadott *A magyar tudománypolitika alapvetése* című tanulmánykötet tartalmazza és foglalja össze. A kötetben „hangsúlyos szerepet kapott” a fiatalok tanulmányaihoz, kutatásaihoz különösen segítséget nyújtó három magyar intézetről (Berlin [1927], Bécs [1924], Róma [1927/28]) szóló rész. Magyary Zoltán bemutatja, hogy minden egyes intézetnek megvolt az egyéni színezete és irányultsága. Bécsbe elsősorban a tág értelemben vett történettudomány, illetve az orvosi szakok, Berlinbe a műszaki és a természettudományok, Rómába pedig a művészeti élet és az egyháztörténet tehetséges ösztöndíjasai és képviselői érkeztek. A kötet kitér azokra az egyéb nyugati kapcsolatokra is, melyek jelentős mértékben hozzájárultak a hazai tudományosság fejlesztéséhez. Ilyen volt például a Michigan Agricultural College. A magyar-amerikai tanár- és diákcsere ügyeinek irányításával megbízott Teleki Pál elérte, hogy a michigani mezőgazdasági főiskola 1924/25. tanévben meghívott két magyar tudóst: Doby Gézá, a Közgazdaságtudományi Kar agrokémiai rendes tanárát és Kotlán Sándort, az Állatorvosi Főiskolai kórbonctani tanszékének segédtanárát, akik személyenként évi 1200 dollár ösztöndíjban részesültek. A fejlett mezőgazdasági oktatás és mezőgazdasági kultúra megismerése és a hazai mezőgazdaság számára nagy előnnyel járt az is, hogy 1926-ban félévre Ballenegger Róbert kertészeti tanintézeti tanár, közgazdasági kari egyetemi magántanár az Egyesült Államokban folytathatott tanulmányokat, és cserében egy amerikai kutató dolgozhatott a budapesti állatorvosi főiskolán. Sikerült elérni, hogy főiskolai szintű, magyar nyelven folyó oktatást szerveztek a Franklin- és Marshall-kollégiumban és akadémián, valamint a református egyház teológiai szemináriumában Lancaster P. A.-ban. Az Egyesült Államokban működő református egyház 1921-ben magyar tanszéket állított fel, hogy az amerikai magyar ifjak együtt és azonos feltételek mellett sajátítsák el az ismereteket. A lancasteri főiskolán a magyar nyelv, a magyar irodalom, a magyar történelem és Magyarország földrajza témakörben 2–8 félévre terjedő rendszeres előadásokat szerveztek. Több kiváló amerikai tudós és pedagógus kezdeményezésére alakult meg 1919-ben az Institut of International Education. Célja a nemzetközi nevelés előmozdítása könyv- és tanár-csere révén. A világháború után egyre több európai diák kereste fel az Egyesült Államok egyetemét. Németország korábban az idegen diákok centruma volt. Az 1920/21. tanévben Amerikában 8357-en tanultak, míg a német egyetemeknek

6334 idegen hallgatójuk volt. Kívánatosná vált, hogy minél több a magyar diák jusson el Amerikába, de az odautazás, valamint az ottani élet és tanulás magas költségei miatt ezt csak az ösztöndíjasok teheték meg. Az amerikai egyetemeken ösztöndíjakban az első világháború utáni években kezdetben a győztes országok diákjai részesülhettek. 1924-ben sikerült egy magyar egyetemi hallgatónőnek megszereznie a Bryn Mawr College ösztöndíjat. A következő évben kapcsolat alakult ki az Institute of International Education-nal, amely révén hat ösztöndíjas helyet kaptak a magyar diákok. Az 1926/27-es iskolaévben ismét mehettek ösztöndíjas magyar lányok a Smith Vesse és Radcliffe College-ekbe, egy asszisztens pedig a pittsburghi egyetemre juthatott be. Az ösztöndíjasok útiköltségeit Amerikába és vissza a kultuskormány viselte, az Egyesült Államokban élő magyarok között – a magyar kormány „politikamentes háttérmunkálkodásai” segítségével – azonban szervezés indult annak érdekében, hogy adományokkal segítsék az útiköltségekhez szükséges összegek gyűjtését.¹⁸

A két világháború között ösztöndíjban részesültek pontos száma nehezen kideríthető. A források bizonytalansága, nem egységes szerkesztési gyakorlata miatt a kimutatások nem pontosak.¹⁹ Klebelsberg publikációiban és az országgyűlésen tartott beszédeiben említett adatai is ellentmondásosak. A korabeli kormányzatok tudományfejlesztő törekvései és tartalmi tendenciái mégis viszonylag jól körvonalazhatóak.²⁰ Az ösztöndíjasok száma az 1924/25-ös tanévtől az 1941/42-es tanévig mindösszesen 2562 fő volt. Ez a szám országokénti bontásban 2581 említést tartalmaz, ugyanis néhány ösztöndíjas megosztotta idejét két ország között. Az ösztöndíjasok száma az 1930/31-es tanévben volt a legtöbb: 241 fő.

A gazdasági világválság következtében az 1931. évi XXVI. t.c. – amely kimondta a kultuszminisztériumi költségvetés csökkentését – jelentősen befolyásolta a külföldön tanuló ösztöndíjasok számát is. Például az Ausztriában (Bécsben) és Angliában tanulók száma még a kezdeti nagyságrendet sem érte el. A csökkenés még jelentősebb, ha figyelembe vesszük, hogy a válság nemcsak az ösztöndíjhelyek számát, hanem időtartamát is megrövidítette. Az 1931/32. tanévet követő időszakban egyre több féléves, sőt előfordult, hogy negyedéves ösz-

18 *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Budapest, 1927. Szerk: Magyary Zoltán. 454-472., Vajda, (2004) I.m., Ujváry, 2008. I.m., Pritz, 1995. I.m. 243.

19 Ujváry Gábor (1993): *Magyar állami ösztöndíjasok külföldön 1867-1944*. Levéltári Szemle, 3. sz. 37-46., Schneider Márta: *Külföldi ösztöndíjasok (1924-1942)* Budapest 1988 (kézirat); Pritz Pál: *Magyarságkép és külföldi propaganda a húszas évek első felében*. Századok, 1994. 6. sz. 1078-1116., T. Kiss Tamás: *Jegyzetek a két világháború közötti művelődéspolitikai elitképzési programjáról*. Felsőoktatási Szemle, 1988. 11. sz. 662-674., T. Kiss Tamás: *A két világháború közötti elitképzést szolgáló ösztöndíjrendszerről*. In.: Apáczai-Napok 2006. Hagyomány és fejlődés. Tanulmánykötet II. Győr, 2007. Szerk: Lőrincz Ildikó. 197-209.

20 Ujváry, (2008) I.m.; Schneider Márta: *Magyar kulturális intézetek Bécsben a két világháború között*. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet és a Collegium Hungaricum. Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve. Budapest, 1989. 205-216.

töndíjat adott ki a tanács. Az ösztöndíjasok száma az 1936-tól 1939-ig eltelt tanévekben emelkedett. Ezt a növekedést azonban nem az állami ösztöndíjak számának a gyarapodása idézte elő, hanem a megszorított alapítványok, a fogadó országok és a csereösztöndíjak (Magyar Nemzeti Bank, Gyáriparosok Országos Szövetsége, Országos Mezőgazdasági Egyesület, Teleki Pál gyűjtése, Deutscher Akademischer Austauschdienst, Institute of International Education, New York).

A nyugat-európai országokba irányuló kapcsolatok építése a harmincas évek második felétől mind nehezebbé vált. Németország viszont egyre több helyet biztosított a magyar diákok számára. Az ösztöndíjrendszer továbbfejlesztésére 1937-ben került sor. Március 4-én megalakult a Külföldi Magyar Intézetek Kuratóriuma. A kuratórium elnöki funkcióját egészen vallás- és közoktatásügyi miniszterré történt kinevezéséig Teleki Pál töltötte be. Tagjai többségükben neves tudósok voltak. A második világháború kitörését követő időszakban tovább csökkentek az ösztöndíjas helyek és a meglévők egy része is kiadatlan maradt. Megszűntek a lengyel állami csereösztöndíjak és a finn ösztöndíjak. Angliában és Franciaországban magyar diák nem tanulhatott. Az 1941/42-es tanévben viszont az ösztöndíjhelyek száma az előző évhez viszonyítva bulgáriai csereösztöndíjakkal gyarapodott.

A két világháború közötti időszakban országokénti bontásban három ország emelkedett ki a sorból: Ausztria, Németország és Olaszország. Ennek alapvetően két oka volt. Az egyik politikai, a másik intézményi. A Horthy-rendszer egyre szorosabb kapcsolatot épített ki a Harmadik Birodalommal és Olaszországgal, másrészt Bécsben, Berlinben és Rómában egyaránt működött Collegium Hungaricum. Ezeket az államokat Franciaország követte, jóllehet fele annyi ösztöndíjast fogadott, mint Németország, a többihez viszonyítva azonban így is többet.

Valószínű, hogy az Egyesült Államokba utazó ösztöndíjasok kategorizálása pontatlan, nem tükrözi a valóságot. A források ugyanis nem tüntetik fel minden esetben azt, hogy a fiatal milyen típusú ösztöndíjjal utazott ki. Ezért a magyar állami ösztöndíjasok közé sorolódtak azok is, akik a kiutazási költségeiket az ösztöndíjas költségkeretből kapták. A gazdasági válságot követően, majd később politikai okok miatt (1935-től) a statisztikák nem tartalmazzák magyar állami amerikai ösztöndíjast. Az alapítványi és csereösztöndíjak viszont szinte ebben az időben jelentkeznek és mutatnak ettől kezdve viszonylag állandó számot. Angliában a magyar állami ösztöndíjak játszottak döntő szerepet. Az 1925/26. tanévben Oxfordban 3, Cambridgeben 2, Aberdeenben 4 és Londonban 5 ösztöndíjas tanult. Az országok közül még Svájc és Görögország emelkedett ki a sorból. Svájcban az állami ösztöndíjasok száma a figyelemreméltó. A második világháború idején ugyanis több fiatal tanulhatott az ország oktatási intézményeiben, mint a békeévekben. A görögországi tanulmányokat a Hariseion Alapítvány tette lehetővé. Meg kell még említeni Finnországot, Svédországot, Lengyelországot és Észtországot, de járt ösztöndíjas Mongóliában és Indiában is

Az ösztöndíjak között az államiak a meghatározóak, az összesnek mintegy 59,3 %-a. Ezt az alapítványi követi 11,3 %-kal, illetve egyéb állami 9,6 %-kal, majd csereösztöndíjak következnek 7,2 %-kal. Amennyiben a kézi és a tansegélyes ösztöndíjasokat is az államihoz soroljuk, akkor az állami ösztöndíjak száma és aránya még jelentősebb. Egyébként ez azért tehető meg, mert ezek az ösztöndíjfajták is abból a költségvetésből kerültek ki, amelyből az államiak. A magyar állami ösztöndíjhelyek csökkenésével párhuzamosan majdnem azonos időben valamennyi ország kormánya növelte a különböző fajtájú ösztöndíjait.

A nem kormányzati szervezetek részvétele a tudományos intézményrendszer fejlesztésében és a tudósképzésben

Klebensberg Kuno sok energiát fordított arra, hogy kapcsolatokra tegyen szert olyan nyugati szervezetekkel, melyek képesek (és akarnak) hozzájárulni a magyarországi tudományos – elsősorban természettudományi – intézményrendszer kiépítéséhez és a tudósképzés támogatásához. Az ismert dokumentumok alapján az rajzolódik ki, hogy különösen jó munkamegosztás és együttműködés alakult ki a VKM és a Rockefeller Alapítvány között. Palló Gábor szerint „A Rockefeller Alapítványnak semmi köze nem volt a Horthy-kormányzat politikájához, sem ennek eszméihez, a kultúrfölényhez és hasonlókhhoz. A jobboldali kultuszminiszter azonban megértette, hogy a segítséget onnan kell elfogadni, ahonnan jön, kivált, hogy ez nem kötődött semmilyen politikai, világnézeti feltételhez, csupán az alapítvány saját céljaihoz. A kulturális kormányzat, jóllehet konzervatív eszméket vallott, céljai megvalósítása érdekében mindent megtett még a kozmopolita civiltársadalom felől érkező segítség megszerzéséért is.”²¹

Az 1920-as években, amikor a Rockefeller Alapítvány megkezdte kelet-európai működését, két alapvető célt tűzött ki maga elé: a természettudomány fejlesztésére épülő egészségügy modernizálását és az orvosképzés korszerűsítését. Megjelenését az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban az a cél is vezérelte, hogy erősítse a német dominanciával és a Szovjetunióból kiinduló kommunista veszéllyel szembeni ellenállást és támogassa a liberális, demokratikus erőket. Az alapítvány kezdetben még tartózkodó magatartást tanúsított Magyarországgal szemben. Az országnak a Népszövetségbe történt belépését követően azonban felkérést kapott, hogy vizsgálja meg a magyarországi egészségügy helyzetét. Az alap tevékenysége alapvetően három területre terjedt ki: intézmények létesítésére és működésének segítésére, laboratóriumok, kutató helyek felszerelésére és ösztöndíjak nyújtására. Az Alapítvány Magyarországon több intézményt támogatott, köztük az Országos Közegészségügyi Intézetet, a budapes-

21 Palló Gábor: *Tudomány és civiltársadalom. A Rockefeller alapítvány magyarországi tevékenysége.* Magyar Tudomány, 1997. 2. sz. 237.; *A Rockefeller-alapítvány Közép- és Kelet-Európában a két világháború között.* Minerva, 1993. 3. sz., Magyar 1927. I.m., 454-472.

ti, szegedi és pécsi tudományegyetemeket, a Budapesti Műszaki Egyetemet, a Tihanyi Biológiai Kutató Intézetet és az Országos Kémiai Intézetet. Az alap anyagilag is támogatta az egészségházak hálózatának megteremtését a tüdő-és nemibeteg gondozó intézetek megszervezését. Amikor a Rockefeller-ösztöndíjasként a Cambridge-i Egyetem Biokémiai Intézetében kutató Szent-Györgyi Albert hazajött Magyarországra, az Alapítvány 1931-ben 119 ezer dollárt adományozott a szegedi egyetemnek. A hazai kutatók és laboratóriumok többsége ugyan szerény támogatásban részesült, de sok esetben ez is jól jött. Az alapítvány nemcsak az 1920-as évek elején támogatta jelentős nagyságrendű tudományos könyv és kiadvány adományozásával a hazai intézményeket,²² hanem később is.

Klebelsberg Kuno és a Rockefeller Alapítvány közötti kapcsolatra jó példa az a levél, melyet miniszteri pályáját követően, 1932. június 6-án írt az alapnak. A kormányzati támogatás jelentős csökkentése miatt segítséget kért a Természettudományi Nemzeti Alap számára és az ösztöndíjak fedezéséhez. A levelében írja, hogy "Az állam az 1929/30. évi költségvetésből 150 000 Pengőt bocsátott az alap számára, melyet a [Természettudományi Nemzeti] Tanács kezel. Az 1932/33. évi költségvetésben ez az összeg azonban 30 000 Pengőre apadt... E rovat drasztikus csökkentése valóban bénító hatású, és ezért merészelnék a Rockefeller Alapítványt arra kérni, segítse ezt a hiányt fedezni egy 200 000 Pengőnyi összeg adományozásával..."²³ Klebelsberg arra is kéri az alapítványt, hogy az ösztöndíjak 73,5 %-os csökkentése miatt, segítsen „a felnövekvő tudósnevezdéken... és a magyar tudományon... az 1932/33-as kritikus költségvetési évben”. Az Ösztöndíjtanács számára 360 000 Pengőt kér, lehetőleg egy párizsi bankban, letétben elhelyezett dollárban, mert a kormány korlátozta a devizaforgalmat.²⁴ A levél megfogalmazásában néhány figyelemre méltó gondolat is felfedezhető, amely jól jellemzi Klebelsberg tudománypolitikai stratégiáját és taktikáját. A – mai szóhasználatnál civil szerveződésű – Rockefeller Alapítványtól segítséget kérő, már nem kultuszminiszter (ha úgy tetszik, állampolgár) Klebelsberg kiemelten hangsúlyozta, hogy az autonóm szerveződésű Természettudományos Nemzeti Alap és Tanács, valamint az Ösztöndíjtanács számára kéri a támogatást. Az utóbbi esetében az sem került el a figyelmét, hogy – igazodva az alapítvány alapvető célkitűzéséhez – nevesítse a segély fő rendeltetését: a támogatásra az orvostudomány és orvosképzés fejlesztése miatt van szükség.

Palló Gábor a Rockefeller-tevékenység leglátványosabb részvállalását a magyar tudományban – különösen az 1920-as években – a magyar egyetemi hallga-

22 Közművelődés, 1924. 10. sz. 387., Minerva, 1993. 3. I.m.

23 A Klebelsberg-levél. A Rockefeller Alapítványnak, 1932. jún. 6-án. Természet Világa, 1989. 9. sz. 390.

24 A Klebelsberg-levél. I.m., 391.

tóknak adott külföldi és hazai ösztöndíjakban látja.²⁵ Az alap azonban támogatta a már „érettebb” tudósok külföldi tanulmányútjait is. Számos magyar orvos utazhatott tapasztalatszerzése, többek között Sántha Kálmán professzor 1936-ban dolgozhatott külföldön. Az International Education Board az 1924/25. tanévtől nyújtott ösztöndíja átlagban havi 120 dollár volt 12 hónapon át, de biztosította az utazási költségeket és a tandíjakat is. Az alap előnyben részesítette azokat, akik 35 évnél nem idősebbek, és a kémia, fizika, biológia, mennyiségtan vagy mezőgazdaságtan művelésével foglalkoztak. Palló Gábor összesen 205 olyan személy tudott azonosítani, aki 1956 előtt személyes támogatást kapott, többségében ösztöndíj, kisebb részben műszervásárlási segély formájában. A nevek között kiemelkedő személyiségek sorakoznak Törő Imrétől Straub F. Brunóig, Laki Kálmántól Schulek Elemérig, a pszichológus Kardos Lajostól Lissák Kálmánig és Haynal Imréig vagy a kolloidikus Buzágh Aladárig stb. Ide számíthatjuk azokat a világhírű magyar tudósokat, akik már külföldön kaptak Rockefeller-támogatást. Mindenekelőtt talán Hevesy Györgyöt, aki freiburgi intézetét az alapítványnak köszönhette, és a Bohr-intézetben is az alapítvány fedezte világszínvonalú kutatásait. Neumann János, Pólya György, Szilárd Leó, Teller Ede, a kémikus Farkas László, a közgazdász Balogh Tamás és még sokan szintén a támogatottak közé tartoztak pályájuk valamely pontján.”²⁶

A hazai tudományos élet fejlesztésében viszonylag jelentős helyet foglalt el egy másik alapítvány is, a Smith Jeremiah Alapítvány. A Nemzetek Szövetsége által Magyarország szanálásának ellenőrzésére kiküldött főbiztos, Smith Jeremiah (1870-1935), amerikai állampolgár, a Magyarország részéről a neki megállapított tiszteletdíjat nem vette fel. A magyar kormány ezért távozásakor, érdemeit megörökítendően, a megmaradt 3,5 milliárd koronát a Magyar Nemzeti Bank részvényeibe fektette. A hozadékból alapítványt hozott létre. A kamatokból a budapesti József-műegyetemet végzett technikusok ösztöndíjában részesülhettek, így az Egyesült Államokba folytathatták tanulmányaikat.²⁷ Az ösztöndíjak az 1927/28. tanévtől kezdve kerültek kiosztásra. Az ösztöndíjasok számát és az összeget az alapítványi jövedelem arányában évről-évre a kultuszminiszter állapította meg. Többek között Rázsó Imre gépészmérnök, mezőgazda, műszaki egyetemi tanár, 1937-ben Smith Jeremiah-ösztöndíj segítségével egyéves tanulmányutat tudott tenni az Egyesült Államokban és Kanadában, a traktorgyártás, a mezőgazdasági munkaszervezés és termelési módszerek tanulmányozása céljából. A Smith Jeremiah ösztöndíj segítségével végezte 1928-ban a televízióval kapcsolatos kutatásait Tihanyi Kálmán, Vörös Imre gépészmérnök, egyetemi tanár az ösztöndíj segítségével 1929-30-ban 14 hónapos tanulmányutat tett az Egyesült Államokban.

25 Palló, 1997. I. m. 239.

26 Palló, 1997. I. m. 240.

27 Magyary, 1927. I. m. 468.

Klebelsberg Kuno a „kormányzati merevség oldása” miatt, a természettudományok támogatása érdekében, a VKM költségvetésében elkülönített pénzalappal, 1926-ban létrehozta a „félíg nem kormányzati szervezet”, a Természettudományi Nemzeti Alapot. A kutatásokba bevonta a magántőkét is. Személyes tekintélye és kapcsolatai révén alakította meg a kereskedelem és a pénzvilág a Széchenyi István Tudományos Társaságot a mezőgazdaság, az ipar, a gyakorlati fontosságú kutatások finanszírozására. A társaság állami segítségben nem részesült, olyan kutatásokat finanszírozott, amelyek viszonylag gyorsan megtérülő gyakorlati eredményekhez vezettek. A kémiai kutatások terén például Issekutz Béla, Varga József és Zemlén Géza a segélyek felhasználásával nemzetközileg is jelentős eredményeket értek el. Az alap számos fiatal, tehetséges vegyész pályafutását is segítette. A Budapesti Tudományegyetemen folyó fizikai-kémiai kutatások támogatására megítélt összegekből 1931–1937 között Erdey-Grúz Tibor, Lengyel Béla valamint Schay Géza kapott támogatást. A Természettudományi Nemzeti Alapból 1926 és 1944 között a természettudományos kutatások összesen másfélmillió pengőt meghaladó támogatásban részesültek, melynek közel 15 százaléka a kémiai tudományok fejlődését szolgálta.²⁸

„Messzire kell menni ahhoz, hogy a tudós látszódjék!”²⁹

A 20. században Magyarországon – a politikai rezsimek gyakori változásai miatt – az 1920-as évek elején felerősödött a politikai–gazdasági indíttatású emigráció. Klebelsberg az 1920-as évek végétől erőfeszítéseket tett arra, hogy hazahívja a külföldön dolgozó magyar tudósokat. Fontosnak tartotta a külföldi magyarság és a magyar állam összefogását. 1929. május 5-én a Pesti Naplóban – sajátos megfontolás alapján – Ady Endre „Új versek” (1906) cím nélküli nyitódarabja sorait – „Góg és Magóg fia vagyok én” – kölcsönvéve „Szabad-e Dévénynél betörnöm új időknek új dalaival?” címen írt vezércikkében személyesen is megszólította a tudományok külföldön élő magyar képviselőit. Írásában arról értekezett, hogy kétféle tudomány létezik, s azokat – szerinte – a nyugati hatás kétféle-

28 Kovács Géza: *A tudománypolitikus Klebelsberg*. Természet világa, 1989. 9. sz. 387., Móra László: *A természettudományi kutatások állami támogatása a két világháború között*. Magyar Tudomány, 1989. 9. sz. 773. o., Móra László: *Az Országos Természettudományi Tanács és Alap működése*. Technikatörténeti Szemle, 1988/89. 177-193., Móra László: *A Széchenyi Tudományos Társaság és a magyar természettudományi és technikai kutatások*. Technikatörténeti Szemle, 1990/91. 63-78. o., T. Kiss Tamás: *A kulturális intézmények állami rendszere Magyarországon az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező tevékenysége*. Budapest. 1997. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont. Munkafüzetek 42. 38-49. o., Palló Gábor: *A „magyar jelenség” és a kémia*. Fizikai Szemle, 2002. 4. sz. 108.

29 Az 1970-es évek első felében folytatott tanyakutatásaim során említette egy bordányi ember, amikor elköszöntem tőle. „Ebből az országból távoznia, messzire kell mennie, meg kell halnia az embernek, ahhoz, hogy becsüljék”. T. Kiss Tamás: *„Messzire kell menni ahhoz, hogy az ember látszódjék...”* Krónikás, 2001. 4. sz. 10-12.

képpen érinti. „A szellemi tudományokban, hogyha át is veszünk külföldi szempontokat és módszereket, mindez csak inkább impulzust adjon, sem mint lényegét érintő befolyást gyakoroljon. Egészen másképpen áll a dolog az orvosi, a gazdasági, a technikai és a természettudományokkal. E téren minden sovinizmus és partikularizmus kegyetlenül megbosszulja magát, ezek számára Dévénynél szélesen ki kell tárni a kaput, és jöjjenek ott sokan, mentül többen, új időknek új találmányaival, új termelési módokkal, főképp új energiákkal.” A miniszteri felhívás csekély eredménnyel járt. A Rockefeller Alapítvány támogatásával felszerelt korszerű szegedi laboratórium ugyan megtette a hatását, mert Cambridgeből a fiatal Szent-Györgyi Albert 1930-ban hazajött. (Egyébként Klebelsberg nem élte meg Szent-Györgyi Albert Nobel-díját [1937].) Az 1910-es évek végén és az 1920-as években külföldre távozott, magukat emigránsnak tekintő kutatók közül azonban sokan nem is reagáltak érdemlegesen. Klebelsberg cikkét a külföldön élő magyar zsidó tudósok tudomásul vették, de nem éltek a felkínált lehetőséggel. Az elutasításban közre játszott a numerus clausus (1920. évi XXV. tc.), amely – bár ezt *expressis verbis* nem mondta ki – az egyetemekre felvehető zsidó fiatalok arányát 5%-ban határozta meg. Klebelsberg elvetette az antiszemitizmust. Személy szerint 1920-ban ugyan részt vett a törvényjavaslat előkészítésében, a szavazásról azonban távol maradt. Az általa átdolgozott szövegváltozat alapján, 1928 elején, hogy „a törvény lényege megmentésre kerüljön”, törvény módosításra került sor.³⁰

Az 1930-as évtized közepétől Európában teret nyerő nácizmus időszakában sok tudós már a kontinensről is menekülni kényszerült. Sokan kerültek olyan helyzetbe, hogy előbb a szakmai pályájuk vált reménytelenné, később már az életük is veszélyben forgott. Ez a sajnálatos körülmény lehetővé tette, hogy aránylag könnyen megszerezhetővé vált az a hatalmas érték, melyet az emigráló tudósok szellemi potenciálja képviselt. A fogadó államnak vagy államoknak ugyan nehézségeik támadtak, hiszen aligha voltak képesek annyi kutatói munkahelyet teremteni, amennyit a menekülő kiválóságok igényeltek volna. A tudósok befogadása – „megszerzése” – azonban hosszabb távon „jó befektetésnek” látszott. A tehetséges fiatalok és tudósok Kelet-Európából az 1920-as években történő Nyugatra távozása, majd túlnyomó többségüknek a nácizmus elől Amerikába történő menekülése jelentős mértékben hozzájárult, hogy a tudományos központja Európából áthelyeződött az Egyesült Államokba. Hogy ez a folyamat megtörténhetett, abban hatalmas szerepet töltött be a Rockefeller Alapítvány, még akkor is, ha a menekítésben elsősorban a természettudományok és ezen belül is a biológia és az orvostudomány képviselői foglaltak el vezető he-

30 *Bethlen István titkos iratai*. Az iratokat sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta: Szinai Miklós és Szücs László. Budapest. Kossuth Kiadó. 1972. 256-257. o., Nagy Péter Tibor: *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok*. Budapest, 2002. 120-131. o., Ladányi Andor: *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Budapest, 1999. 42-43.

lyet. Az Egyesült Államokban 1933-ban az Elüldözött Német Tudósokat Segítő Rendkívüli Bizottság (Emergency Committee in Aid of Displaced German Scholars) alakult. Az ezt követő hét évben a Rockefeller Alapítvány 775.000 dollárt fordított a tudósok elmenekítésére.³¹

A második világháború után a magyar tudománypolitika a hidegháború miatt új helyzetbe került. A belpolitikai átrendeződés Magyarországot a Szovjetunió felé orientálta.³² Az amerikai-magyar kapcsolatok 1947-től megszakadtak. A magyar kormány visszautasította a Rockefeller Alapítvány támogatását. A kelet-európai országokban kiépülő totalitárius rendszerek, valamint a tudományos kutatások szabadságának veszélyeztetése miatt az Egyesült Államok többek számára újra menedékhely lett. A tudósok körében megindult egy új kivándorlási hullám, amelyhez a Rockefeller Alapítvány ismét jelentős segítséget nyújtott. Szent-Györgyi Albert távozása után Bay Zoltán, a matematikus Szász Ottó, Radó Tibor, Fekete Mihály, a forradalom után Lakatos Imre és még számos nemzetközi hírű magyar tudós is arra kényszerült, hogy az Egyesült Államokba, vagy valamelyik nyugati országba emigráljon.

A 20. századi Magyarországon uralkodó viszonyok miatt, az USA kormányzati támogatásának és a Rockefeller Alapítvány hatékony közreműködésével állhatott elő az a helyzet, hogy az Egyesült Államok a „marslakók”³³, olyan kiemelkedő magyar tudósok gyűjtőhelyévé válhatott, mint a szuperszonikus repülés megalapozójaként és a rakéatechnika egyik kezdeményezőjeként ismert, kiemelkedő matematikai tudású Kármán Tódor, a radioaktív nyomjelzést felfedező Nobel-díjas Hevesy György, a nagy magyar matematikus Pólya György, a szerveskémikus Zechmeister László, a nukleáris láncreakció energiatermelő funkcióját felfedező Szilárd Leó, a hallás mechanizmusát felderítő, Nobel-díjjal kitüntetett Békesy György, az atommagok és elemi részecskék elméletének továbbfejlesztéséért, különös tekintettel a természetben érvényesülő alapvető szimmetriaelvek felfedezéséért ugyancsak Nobel-díjban részesülő Wigner Jenő, a számítástechnikai alapokat lerakó Neumann János, a fizikus Teller Ede, a szintén Nobel-díjat kapott közgazdász Harsányi János, a szénhidrogén-kémia kutatása terén elért eredményeiért Nobel-díjas Oláh György, a Holdra irányított radar-

31 Darwin H. Stapleton: *A Rockefeller Alapítvány, menekült tudósok és atomtechnika*. Fizikai Szemle, 1997. 3. sz. 102. o., Palló Gábor: *The „Unacceptables”: American Foundations and Refugee Scholars between the Two Wars and after*. Magyar Tudomány, 2002. 3. sz. 376.

32 N. Szabó József: *A magyar kultúra-egyetemes kultúra. Magyarország kultúrdiplomáciai törekvései 1945-1948*. Budapest, 1998. 133. o.

33 Marx György: *A marslakók legendája*. http://209.85.129.132/search?q=cache:dtbA6EM_PmYJ:fizika.fazekas.hu/oktatas/erte Letöltve: 2009. 02. 09., Palló Gábor: *Az európai egyetem funkcióváltozásai*. In: *Felsőoktatástörténeti tanulmányok*. Budapest, 2001. Magyar Felsőoktatás Könyvek, Professzorok Háza. Szerk: Tóth Tamás. Ill. <http://www.phil-inst.hu/tudrend/Tt/egy-kot/pallo.htm> Letöltve: 2009. 02. 14.

hullámok visszaverődését kimutató fizikus Bay Zoltán, az „A” vitamin kutatása terén sikeres Zechmeister László.

Epilógus

A két világháború közti magyar kormányzatok költségvetéseiben a tudományos intézményrendszer kialakítása sokáig jelentős összegekkel szerepelt. A Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultuszminiszterek által támogatott, a tudományos intézménystruktúra kiépítésének szerves részét képező ösztöndíjrendszer fő politikai rendeltetése a középosztálybeli tehetséges fiatalok oktatásának-nevelésének a támogatását szolgálta, amelytől csupán kivételes esetben lehetett eltérni, akkor, ha „különleges tehetségű gyerekekről” volt szó. Klebelsberg, amikor az agráriusokat nyugtatta: „hogy az ösztöndíjas a földműves foglalkozástól ne vonassék el”³⁴ jelezte, hogy a tehetségek kiválasztása a társadalom egyetlen rétegére, a középosztályra korlátozódik. Mindez magába rejtette, hogy a kiválóságok helyett és mellett a kiváltságosak kerülhettek kedvező és kedvezményezett helyzetbe. Ugyanakkor aligha cáfolható, hogy ebben az időben és ebből a körből kikerült tudós generáció, az 1945 utáni romló hazai társadalmi talajon is képes volt még hosszú évekig őrizni és szervezni a tudomány igényes művelését. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy az anyagi feltételeket biztosító kormányzatok és a társadalmi (alapítványi) erőforrások által a nyugati tudományos élet centrumába beemelt, ott tartósan megmaradó kutatók, és a hazai szerényebb állapotok között élő, csupán állami eszközökkel rendelkező tudósok lehetőségei között – az egyéni képességek, a tehetség kétségkívül meglévő különbségén túl – olyan számottevő különbségek alakultak ki, melyek jelentős hatást gyakoroltak az elérhető eredményekre is.

34 BCT, 325.